

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԵՒՐՈՊԱՆ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Օսմանեան Կայսրութիւնը գոյակցում էր Անգլիական, Ֆրանսա-
կան, Գերմանական, ԱւստրաՀունգարական եւ Ռուսական
կայսրութիւնների հետ: Որպէս մրցակից գաղութատէր երկիր-
ներ, նրանք շահագրգռուած էին միւսի թուլացմամբ ու փոքրացմամբ:
Մեծ տէրութիւնները, միաժամանակ, իրար հետ մրցում էին «հիւանդ»
Օսմանեան Կայսրութիւնից նորանոր տարածքներ ու զիջումներ ձեռք
բերելու հարցում: Այդ քաղաքականութիւնն իրականացնելու ընթաց-
քում մեծ տէրութիւնները փորձում էին հնարաւորին չափ շահարկել
հակասութեանական տարբեր ջոկատները: Նրանք հակասութեանական
պայքարը այնպէս միջազգայնացրին, որ կարողանան գրանից հնարա-
ւորին չափ շատ «օգուտներ» քաղել: Նրանք յաճախ մոռանում էին ա-
զատագրական պայքարը ու լոկ գրազուծւած թուրքիայից իրենց պոկած-
ները օրինականացնելով ու պահելով: Նրանք այդ հարցերը այնպէս
մտցրին միջազգային պայմանագրերի մէջ, որ իրենք կարողանան միջա-
մտել կայսրութեան «մարդկային իրաւունքները ոտնահարող ներքին
գործերին»: Նրանց նման կեցուածքը՝ ազատագրական պայքարի որոշ
գաղափարախօսների մէջ հակասութեանիզմի կողքին արմատաւորեց
նաեւ ընդգծուած հակաարեւմտեան տրամադրութիւններ: Այդպիսինե-
րից էին Միքայէլ Նալպանտեանը, Յակոբ Պարոնեանը, Յարութիւն
Սվանեանը, Բաֆֆին եւ շատ ուրիշներ: Իրենց նպատակին հասնելու
հեռանկարով եւ ոչ թէ արդարութեան համար պայքարողներին օգնելու
մտադրութեամբ, մրցակից պետութիւնները ձգտում էին գործարար
կապեր հաստատել նաեւ հակասութեանական ուժերի հետ, որոնք հիմ-
նականում հանդէս էին գալիս որպէս «արեւմտամէտներ», «եւրոպա-
մէտներ», «արդիականներ»: Այդ պայքարը ներկայացւում էր նաեւ
որպէս Արեւելքի եւ Արեւմուտքի, աւանդապահների եւ նորարարների
մրցակցութիւն: Նրանք պայքարում էին սուլթանական միապետու-
թեան դէմ, եւ ցանկանում էին «դեմոկրատացնել» ու արդիականացնել
կայսրութիւնը: Անցնելով արտասահման, նրանք հիմնում էին հակա-

նութիւնը դիմում է ապակողմնորոշող խորամանկ մի քայլի: Տարբեր
 ազգութեան իթթիհատականների նա գործուղում է դաշնակից տա-
 րածքներում բնակուող նրանց ազգակիցների մօտ՝ նրանց առաջարկե-
 լով Դաշնակիցների թիկունքում կաղձակերպել ի նպաստ Առանցքի
 գործող խմբեր, հինգերորդ շարասիւն: Ականաւոր Իթթիհատականներ
 Պեհաէտաին Շաքիրից, Նահի Պէյից եւ Հիւմի Պէյից կազմուած մի
 պատուիրակութիւն նոյնպիսի առաջարկով ներկայանում է էրզրու-
 մում տեղի ունեցող ՀՅԴ-ի համագումարին: Նրանք ձգտելով ստեղծել
 այն տպաւորութիւնը, որ իրենք հրաժարուել են հակահայկական իրենց
 քաղաքականութիւնից եւ ընդառաջում են հայերի պահանջներին,
 խոստանում են պատերազմի յաջող աւարտից յետոյ Գերմանիայի ե-
 րաշխաւորութեամբ ստեղծել ինքնավար հայկական մի իշխանութիւն
 կազմուած Ռուսահայաստանից եւ էրզրում, Վան, Պիթլիս նահանգնե-
 րից: Հայերը նկատեցին տուեալ խայծի վտանգաւոր, անգործնական ու
 չհիմնաւորուած խորքը: Այս արմատապէս հակասում էր Իթթիհատա-
 կանների հակահայ ծայրայեղ քաղաքականութեան հիմքերին: Թուրքե-
 րը մերժում էին հայկական տարածքների ու հայ ազգի գոյութիւնը,
 պայքարում էին որ բացառէին հայ ազգային պետականութիւն ստեղ-
 ծելու ամէն մի հայկական երազ ու փորձ, եւ գտնում էին որ անհնարին
 է նոյն տարածքների վրայ հայերի ու թուրքերի համատեղ գոյութիւնը:
 Թուրքերն իրենց սոյն հիմնադրոյթներից չէին հրաժարոււմ: Համա-
 ձայնել թուրքական առաջարկին, նշանակում էր վտանգել ողջ հայու-
 թեան գոյութիւնը աշխարհով մէկ: Հայերը անվստահելի տարր էին
 նկատուելու ինչպէս Թուրքիայում, այնպէս էլ նրա սահմաններից
 դուրս: Եւ վերջապէս, Թուրքիայում ապրող հայերը լիազօրուած չէին
 երաշխաւորելու տարբեր երկրներում ապրող հայերի վարքը, քաղա-
 քական կողմնորոշումը: Այս պատճառով հայերը պատասխանեցին որ
 իրենք հաւատարիմ կը մնան օսմանեան դրօշին ու սահմանադրութեան
 այնպէս, ինչպէս արտերկրի հայերը հաւատարիմ կը մնան իրենց աս-
 րած երկրների դրօշին ու սահմանադրութեան: Հայերի նման կողմնօ-
 րոշումը Դաշնակիցներին փրկեց լուրջ դիւստգաւանքից եւ հնարաւոր
 դարձրեց հայերի գործօն մասնակցութիւնը ի նպաստ նրանց յաղթա-
 նակի: Հայերը չգաւաճանեցին ոչ Թուրքիային եւ ոչ էլ Դաշնակիցնե-
 րին: Դժբախտաբար վերջինները դաւաճանեցին հայերին ու չկատարե-
 ցին իրենց խոստումները: Անհրաժեշտ է շեշտել որ Կովկասի, Ռուսաս-
 տանի, Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքի իսլամ ժողովուրդների ճնշող մե-
 ծամասնութիւնը նոյնպէս դրական չարձագանդեց թուրքերի կոչին:
 Այս պարագային օսմանցիների կողմից շահարկուող համախալամական,
 համաթուրքական եւ համաթուրանական կոչերը ցանկալի արդիւնքը
 չտուին: Օսմանցիները հաւատ չներշնչեցին՝:

1. Տես՝ Եղիշէ Գեղամեան, Հայերի Ազատադրական Շարժումները 19-րդ Դա-

Մեծ տէրութիւնների համար Օսմանեան բռնութիւնների ենթակայ ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարն ու տառապանքները (նոյնիսկ ցեղասպանութիւնը) իմաստաւորւում էր նրանց քաղաքական շահերի տեսանկիւնից դիտուած: Բացառութիւն են կազմում իրաւ մարդասէրները, որոնք սակայն հիմնականում ունեն բարոյական ոյժ եւ հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու հնարաւորութիւն: Քաղաքական եւ իրաւական ոյժը պետական գործիչներին յատուկ է:

Երբ իրենց շահը պահանջել է, մեծ տէրութիւնները օգնել ու խրախուսել են ազատագրական շարժումները: Երբ այն չի նպաստել նրանց քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը, նրանք պայքարել են ազատագրական պայքարի դէմ, ազատամարտիկներին ներկայացրել են որպէս ահաբեկիչներ եւ անօրէններ: Երբ Հայերի Յեղասպանութիւնը նըպաստել է նրանց քաղաքական փրոփականտային կամ նպատակներին, այն ընդունել են ու ցեղասպանին ենթարկել քաղաքական ու իրաւական պատասխանատուութեան: Երբ իրենց այն նպաստող գործօն չի եղել, սպա կամ ուրացել են այն եւ կամ էլ զուտ բարոյական դնուհատական են տուել այդ գործողութիւններին՝ ցեղասպանին հեւացնելով իրաւական ու քաղաքական պատասխանատուութիւնից:

Մարդասիրական ազատագրական, փրկարար ու պատմակիրտիչ պայքարը խճճուելով աշխարհը վերաբաժանելու համար գաղութատէր պետութիւնների վարած ենակեդրոն ու շահամոլական քաղաքականութեան ալիքների մէջ, ոչ միայն չկարողացաւ իր շինիչ նպատակն իրագործել, այլեւ շահարկուելով օգտագործուեց դժբախտութեան ու դանգուածային մարդասպանութեան որպէս շարժառիթ:

րուծ. Պաֆու, 1917, էջ 584-585: H.A. Gibbons, *Armenia in the World War*, N.Y., 1926, p. 3-4. Լէօ, Թուրքաշայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, 2. 2, Բարիզ, 1935, էջ 76-79: Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Պէյրուս, 1958, էջ 9: A. Nassibian, *Britain and the Armenian Question (1915-1923)*, St. Martin's Press, N.Y., 1984, p. 107. Գ. Գալոյեան, Հայաստանը Մեծ Տէրութիւնների Աշխարհակալական Առճակատումներում (ԺԶ. Դարից 1917 թ.), ՀՀԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, էջ 638-641, 648-649):

ԱՆԳԼԻԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անգլիան, 19-րդ դարի 30-ական թուականներից դարձել էր տընտեսապէս եւ քաղաքականապէս հզօրագոյն մի կայսրութիւն: Ֆրանսան յաղթահարուած էր Նափոլէոնեան շրջանի արհաւիրքները ու վրձնականօրէն ներս էր մտնում հզօր ուժերի շարքերը: Գերմանիան՝ նոր դարձած միասնական ու ամբողջական ոյժ, հաւասար դիրքեր եւ իրաւունքներ էր որոնում: Աւստրիահունգարական Կայսրութիւնը մի կողմից ձգտում էր զսպել իր սահմաններում ուժեղացող ազգային ազատագրական շարժումները եւ միւս կողմից ամէն կերպ պահել իր միջազգային ոյժը: Ռուսաստանը իր դիրքերը, մեծ դժուարութեամբ, ամրապնդելով Սեւ Մոզի ափերում, Կովկասում, Կեդրոնական Ասիայում եւ որոշ չափով էլ Պալքաններում, ձգտում էր դէպի Միջերկրական Մոզ ու հաւասար իրաւունքների՝ Եւրոպական հարցերում: Օսմանեան Կայսրութիւնը, որ շարունակում էր ապրել 17-րդ դարից սկսած փոքրացման ու թուլացման իր վայրէջքի ընթացքը, էլ աւելի էր խճճւում ներքին եւ արտաքին բարդ խնդիրների լուծման դժուարութիւնների առաջ, ու աւելի եւ աւելի «հիւանդանալով», մերթ հնթարկւում էր այս, եւ մէկ էլ միւս հզօր պետութեան սպառնալիցան: Այստեղ առաւել ցայտուն էր Անգլիայի, Ռուսաստանի եւ Գերմանիայի միջեւ տարուող բացայայտ ու թաքուն մրցակցութիւնը: Միաժամանակ, արեւմտեան յեղափոխական գաղափարները, արդիւնաբերական յեղափոխութեան ակիքները տարածւում էին դէպի Արեւելք: Արեւելեան Եւրոպան դառնում էր ազգային ազատագրական պայքարի օճախ՝ ի լրացում ասիական յեղափոխութեան: Այս պայմաններում, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքում տեղի ունեցող շարժումները (թուրք բարենորոգիչների, հպատակ սպիտակ ազգայնական-ազատագրական, հակայեղափոխական, անգլիամէտ, գերմանամէտ ու ռուսամէտ) առիթ էին տալիս Եւրոպացիներին թուրքիոյ ներքին գործերին խառնուելու եւ այնտեղ իրենց դիրքերը ամրապնդելու: Պատմական Հայաստանում արձանագրուած էին տեղական ապստամբութիւններ: Ծնունդ էին առնում հակասուլ-

Թանական ազատագրական պայքարը կազմակերպել միտող հայ կուսակցութիւններ: Միասնական հակասուլթանական ճակատի գաղափարը մնում էր իմացութեան ասպարէզում լուկ: Այս բարդ իրավիճակում, Անգլիան միշտ ձգտեց որդեգրել մի այնպիսի քաղաքականութիւն, որով ինքը կարողանայ իրեն վերապահել տարածքաշրջանի բոլոր ուժերը հաւասարակշռելու (վիճակը ի նպաստ իրեն պահելու) հնարաւորութիւնը, այսինքն՝ իր շահերին ենթարկելու այնտեղ արձանագրուող բոլոր փոփոխութիւններն ու տեղաշարժերը: Այդ տեսակէտից՝ հարցերին նայելով, Անգլիան ամէն մի մասնակցի մէջ տեսնում էր անհաւասարակշռող մի միտում, որն իր բարձրագոյն կէտին էր հասնում հակասութիւններով, անկայունութիւններով ու քայքայումներով հարուստ Օսմանեան Կայսրութիւնում: Այս աշխարհաքաղաքականութեամբ է բնորոշում բրիտանական դիւանագիտութեան դիրքորոշումը արեւմտահայութեան խնդրի նկատմամբ:

Անգլիոյ՝ հաւասարակշռութեան պահպանման սկզբունքի մէջ էր մտնում գոյավիճակի պահպանման հրամայականը. Օսմանեան Կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանումը կամ նրա որոշ մասերի այնպիսի անջատումը, որ չնպաստի Ռուսաստանի, Գերմանիայի ու Ֆրանսայի ուժեղացմանը կամ մեծացմանը: Այն իր մէջ ընդգրկում էր Ռուսաստանի ազդեցութեան գօտիների ու նրա դէպի նեղուցները, Միջերկրական Սոփ ու Միջին Արեւելք ծաւալման արգելակումը, Գերմանիայի ախորժակի զսպումը, Աւստրահունգարիայի ուժի սահմանափակումը: Հաւասարակշռութեան պահպանման այդ ծրագրի մէջ էր մտնում նաեւ որեւէ եւրոպական դաշնակցութեան մէջ Անգլիայի ազդեցութեան մեծացման ապահովումը: Այս իրադրութեան մէջ բրիտանական դիւանագիտութիւնը չէր կարող այդ ժամանակաշրջանում պաշտպանել Պատմական Հայաստանի ազատագրման՝ այդ տարածքում հայկական ազգային պիտութեան հաստատման գաղափարը:

Խիստ ուշադրաւ է Ա. Նասիպեանի ընթերցողի ուշադրութեան յանձնած կէտը: Երբ 1913 թ. տապալուեց Իթիլաֆականների իշխանութիւնը եւ այն անցաւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» խմբակի ձեռքը, Պոլսի Թոպերթ Գոլէճի տնօրէն Դոկտ. Կէյթսը իր կառավարութեան յայտնեց որ շատ հաւանական է համատարած կոտորածների սանձապերծումը: Անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի պատասխանատուներից մէկը գրեց որ Կէյթսը արդարացի է, բայց գրեթէ անհնարին է Հայաստանում կոտորածների կանխարգելակումը առանց ռուսական զօրքերի կողմից այդ գաւառների գրաւման, որ անցանկայի է այլ նկատառումներով:

Բրիտանական քաղաքական միտքը պաշտպանում էր այն տեսա-

կէտը որ Օսմանեան Կայսրութեան յետադայ քայքայումը կանխելու, այդ երկրի ներսում ազգային-ազատագրական պայքարը չէզոքացնելու ու մարելու, հակասութեանական պայքարը ռուսամէտութեան հետ չչաղկապելու համար անհրաժեշտ է իրագործել բարեփոխումների ծաւալուն մի այնպիսի ծրագիր, որ ընդգրկէր կայսրութեան բոլոր ոլորտները՝ տնտեսական, քաղաքական, իրաւական, ընկերային, կրօնական, վարչական, գինուորական եւ ազգային: Անգլիան այդպիսի ծրագրեր էր մշակում ու ներկայացնում Սուլթանին: Նա գտնում էր որ միայն այդ ճանապարհով կարելի է վերջ տալ «անջատողական» եւ ազգային միտումներին: Անգլիան նոյնիսկ իր հաւանութիւնը տուաւ երկրի բնակիչներին օսմանացնելով՝ բոլորին մէկ օսմանեան ազգի մէջ ձուլելու քաղաքականութեան: Այս հիմքերից ելնելով, բրիտանական իշխանութիւնները թիկունք էին կանգնում թուրք բարենորոգիչներին, հայերի եւ այլ հպատակ ազգերի բարենորոգչական պահանջներին, բայց ոչ արմատական ազգային ազատագրական պայքարներին¹:

Բրիտանական դիւանագիտութիւնը երկար ժամանակ հաւատարիմ մնաց իր մշակած աշխարհաքաղաքականութեան, որ սակայն, չտուեց սպասուած խորքային հետեւանքները: Ան արձանագրեց զգալի շեղումներ, որպէս հետեւանք միւս եւրոպական երկրների քաղաքականութեան յաջողութիւնների, օսմանեան իրականութեան ներքին տատանումների, հայ ազատագրական պայքարի ու ազգի կազմակերպչութեան մակարդակների փոփոխութեան, Անգլիայի առաջ ծառայած նոր հարցերի արամաքանութեան եւ անգլիական կառավարութիւնների բնական փոփոխութիւնների: Սուէդի ջրանցքի ծրագրաւորման, կառուցման ու շահագործման ընթացքում, Պերլինի Վեհաժողովի ժամանակաշրջանում, Ղրիմի եւ Պալքանեան պատերազմի տարիներին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան եւ այդ երկրում ապրող ժողովուրդների հարցերին վերաբերեալ Անգլիայի կեցուածքը ապրեց որոշակի տեղատուութիւններ: Անգլիական դիւանագիտութիւնը ցանկացած ներգործութիւնը չունեցաւ նաեւ այն պատճառով, որ թէեւ ակնկալոււմ էր որ Առաջին Աշխարհամարտին թուրքիան պատերազմ կը մտնի որպէս Անգլիայի դաշնակից, բայց այն նախընտրեց հակառակ կողմնորոշումը: Բայց, հակառակ դրան, Անգլիան, պատերազմից յետոյ, ամենից շատ նպաստեց թուրք նոր Հանրապետութեան տալիս իր անհրաժեշտ օգնութեան, միաժամանակ տարածքային մեծ պատառներ ձեռք բերելով Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքում: Վերջապէս, անգլիական դիւանագիտութիւնը չկարողացաւ կասեցնել Օսմանեան Կայսրութեան թուլացման, փոքրացման եւ ապա կործանման

1. Dr. Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, From the 1830s to 1914*, Gomitas Institution Books, Princeton, 2003, p. 293-330.

բնթացքը: Այն չկարողացաւ նաեւ չէզոքացնել սուլթանական իշխա-
նութեան դէմ ուղղուած ազգային ազատամարտական պայքարի բոլոր ջո-
կատները: Նրան յաջողուեց կա՛մ սահմանափակել նրա շրջանակները
(Պալքաններու մ), կամ այն դանդաղեցնել ու թողնել սաղմնային վիճա-
կու մ (Արարական Աշխարհու մ ու քրտական միջավայրու մ) եւ կամ էլ
այն թողնել պատահականութեան քմահաճոյքին (Հայկական): Անգլիա-
յին հիմնականում յաջողուեց որ Օսմանեան Կայսրութեան տապալու մն
ու հակասուլթանական ազատամարտական պայքարի տրճանադրած յաջո-
ղութիւնները չնպաստեն Ռուսաստանի ազդեցութեան գօտիների մե-
ծացմանն ու դէպի հարաւ նրա ներթափանցման ծրագրերի իրագործման:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ռուսական Կայսրութեան վերաբերմունքը դէպի Հայ ազատագրական շարժումը երկդիմի էր: Նա այն սուշտպանում էր այնքանով՝ որքանով ուղղուած էր Թուրքիայի դէմ, այնքանով՝ որքանով Հայերը իրենց գրաւեալ հողերն էին ուզում Թուրքիայից: Նա երազում էր տարբեր ձևերով դրանք կցել Ռուսաստանին: Բայց, ըստ էութեան, նա դէմ էր Հայ ազատագրական շարժման, քանի որ նրա ծրագրում չենտուած էր ազատ, անկախ ու միացեալ Հայաստան ստեղծելու դադափարը: Այդ նպատակն իրականացնելու համար Հայերը պէտք է ազատագրէին նաև Ռուսաստանի կողմից գրաւուած տարածքները: Այդ պատճառով էլ Հայ կուսակցութիւնները դաշնակցում էին Հակացարական շարժումներին, ներառեալ պոլշեւիկներին: Հասկանալով հանդերձ Ռուսաստանի երկդիմութիւնը, Հայերը նրան գերադասում էին Թուրքիային, քանի որ այն իրենց պաշտպանում էր թուրքական ծայրայեղական ջարդարարական արարքներից եւ կեանքի ու ապրելու աւելի նպաստուէր պայմաններ ստեղծում Ռուսաստանում ապաստանած Հայերի համար: Տեղին է այստեղ յիշել Պիզմարքի հետեւեալ արտայայտութիւնը.

«Բոլոր այս [պալքանեան] ազգերը Թուրքիայի դէմ մղած իրենց ազատագրական պայքարում ուրախութեամբ ընդունել են ռուսական օժանդակութիւն, բայց ազատագրուելով միտում չեն ունեցել Թուրքական Սուլթանը փոխարինելու ռուսական Ցարով»¹:

Հայ ազատագրական պայքարի նկատմամբ Ռուսաստանի նման դիրքորոշումը իր բացուսական անդրադարձն ունեցաւ նաև Հայ-ռուսական ռազմական համագործակցութեան վրայ:

Առաջին Աշխարհամարտի սկզբին շուրջ երկու հարիւր հազար Հայեր գրանցուեցին ռուսական բանակում: Այդ նաև հետեւանք էր Հայերի ռուսական կողմնորոշման ու ռուսական բանակին պինուորա-

1. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire*. William Morrow & Co. Inc., N.Y. 1977, p. 527.

գրուելով՝ Հայաստանի ազատագրութեան ու անկախ Հայաստանի ըստեղծման նպատակու մտադրութեան: Միաժամանակ, ռուսական խնամակալութեան տակ ստեղծուեցին հայկական ինքնուրոյն կամաւորական միաւորումներ՝ հայ հրամանատարների գլխաւորութեամբ: Իրանք զգալի գործ կատարեցին Կովկասեան ճակատում Օսմանեան կայսրութեան դէմ մղուած պատերազմում ու Պատմական Հայաստանի տարածքները ապատագրելու գործում: Վանի ազատագրական սլայքարը միտեց գէպի ինքնուրոյն հայ պետական կառոյց ստեղծելու:

Ռուսաստանի նպատակն էր լոկ շահագործել հայերի հակաթուրքական տրամադրութիւնները եւ սկզբունքօրէն դէմ էր անկախ հայկական պետականութիւն ստեղծելու հայկական ծրագրին: Այս հիման վրայ ռուսական հրամանատարութիւնը ռուսական բանակի 200,000 հայ զինուորներին հեռու պահեց Կովկասեան ճակատի մարտերից: Շատ շուտով նա հայ կամաւորական զինուորական միաւորումները պրկեց ինքնուրոյնութիւնից: Եւ վերջապէս, նա հրամայեց ռուսական բանակին նահանջել Վանից, որտեղ հայ ժողովուրդը ողջունում էր հայ-ռուս զինուորական համագործակցութեան պտուղները եւ դրա մէջ տեսնում էր երազանքների առհասարակեան: Ռուսական նման բազմափարութիւնը ոչ միայն բացասաբար անդրադարձաւ հայ-ռուս բարեկամութեան, հայ-ռուս համագործակցութեան, հայերի լուատեսական միտումների ու հայ ազատագրական շարժման ընթացքի վրայ, այլեւ պատճառ դարձաւ տասնեակ հազարաւոր հայերի բռնապալի ռազարդի: Այն մեծապէս խրախուսեց հայերի ոչնչացումը ծրագրած ու գործադրող Իթթիհատականներին՝:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների նման երկդիմութեան պայմաններում անչափ կայուն ու արդիւնաւէտ կը լինէր հայ-Արեւմուտք գաղիները, եթէ Արեւմուտքը չմուանար իր նուիրուած գաղնակցին ու պահպանէր նրան տուած իր խոստումները: Այսօր Արեւմուտքը իր սխալը սրբագրելու լրիւ հնարաւորութիւնն ունի:

1. Ե.Ղ. Սարգսեան, Հայերի Մասնակցութիւնը Պատերազմին Եւ Կամաւորական Շարժումը, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Զ. հտ., Երեւան, 1981, էջ 546-553: Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question*, p. 107-109. Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը (Հ. Փափագեան, Ռ. Յովնանեան, Լ. Միրիջանեան, Հ. Չալչեան, Մ. Զրբաշեան, Պ. Սարոյեան), Երեւան, Հայաստան հրատարակչութիւն, 1990, էջ 253: Գ. Գալոյեան, Հայաստանը Մեծ Տէրութիւնների Աշխարհակալական Առճակատումներում, էջ 653, 657-668:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սոյն հարցն առաւել զիտական ու ճիշդ վերլուծելու համար անհրաժեշտ է որոշակի շրջանների բաժանել ռուսական պատմութիւնը:

15-րդ դարից մինչեւ 19-րդ դարի վերջին քառորդը Ռուսիան հանդէս է եկել որպէս ընդգծուած հակաթուրանական, հակաթուրքական ոյժ: Այդ ընթացքում նա մոնկոլական, թաթարական, թրքական իշխանութիւններին դուրս է քշել այն հողերից, որոնք այսօր կազմում են նախկին ԽՍՀՄ-ի հարաւային, կոպկասեան եւ արեւելեան տարածքների մեծ մասը: Այս շրջանի առաջին իսկ փուլում, Իվանների գահակալութեան օրերին, սկսում է զգալի դառնալ հայ ժողովուրդի ռուսական արեւելումը: Այն ուժեղանում է Մեծն Պետրոսի օրօք եւ Ռուսաստանի արեւելեան ծաւալապաշտական քաղաքականութեան իրականացման տարիներին: 19-րդ դարի վերջերից, երբ եւրոպական պետութիւնները վճռականօրէն կասեցնում են Ռուսիայի ծաւալումը դէպի արեւելք, Ռուսաստանը ձգտում է Արեւելքի երկրներ ներթափանցել բարեկամութեան դրօշով ու մշակում է ինքնատիպ արեւելասիրութիւն, իսլամասիրութիւն:

Մինչեւ 1828 թ., հայերի համար Ռուսաստանը եղել է արտաքին ոյժ: Նա իր տիրապետութեան տակ չի ունեցել գրաւուած հայկական տարածքներ, կամ մեծ հայկական տարածքներ: Այդ շրջանում են մշակուել հայերի ռուսական արեւելման հիմնական սկզբունքները: Իրանք հիմնականում բխում էին այն ենթադրութիւնից, որ Ռուսաստանը գաղութային ձուլողական քաղաքականութիւն չի վարի հպատակուած Հայաստանում: Այդ յոյսը սնուեց այն փաստից, որ 1828 թ. Ռուսաստանը ստեղծեց Հայկական Մարզը, որ վերացուեց տասներկու տարի յետոյ: Իրան յաջորդող շրջանում ցարական քաղաքականութիւնից հիասթափուեց Խաչատուր Աբովեանը՝ ռուսական արեւելման գլխաւոր ջատագովը, այդ տարիներին: Ռուսաստանը սկսուեց համարուել սովորական գաղութային եւ կայսերապաշտ մի պետութիւն, որ ծնեց հակա-

ցարական շարժումը:

Մինչև 19-րդ դարի սկիզբները, Ռուսաստանում գործում էր մի վճռական ոյժ՝ ցարականութիւնը: Դարի սկզբներից զգալի դարձաւ ռուսական հակացարական յեղափոխական ոյժը, որ գնալով գորացաւ: Եթէ մինչև այդ ժամանակաշրջանը ռուսական արեւելումը ուղղուած էր միայն դէպի ցարական պետական ու ռազմական ոյժը, ապա դարու կէսից առաջացաւ նաեւ ռուսական արեւելման երկրորդ տարբերակը՝ կողմնորոշումը դէպի ռուսական յեղափոխական ուժերը, որոնց հետ, իրենց ժամանակին, սկսեցին գործակցել հայ քաղաքական կուսակցութիւնները:

Ցարական կառավարութիւնը բացայայտ բացասական դիրքորոշում որդեգրեց դէպի հայկական ազատագրական շարժումները, որոնք հակացարիցմի բնական դաշնակիցներն էին: Միաժամանակ, նա յայտարարեց որ պատրաստ է օգնելու թրքական լծի տակ հեծող հայ գիւղացուն, որից սպասւում էր մտածել իր կաշին փրկելու եւ ոչ թէ իր երկիրն ու հողը ազատագրելու մասին:

Պոլշեւիկները, իրենց կուսակցութեան ստեղծումից յետոյ, ռուսական արեւելում ասելով հասկանում էին ոչ թէ ցարական, այլ՝ զուտ պոլշեւիկիան կողմնորոշումը: 1917 թ. ռուսական պոլշեւիկեան պետական յեղաշրջումից յետոյ ռուսական արեւելում հասկացութեան բովանդակութիւնն ամբողջութեամբ ծածկուեց դէպի Սովետական Միութիւնը որդեգրուած դրական կեցուածքով: Դրական կեցուածքը դէպի Քերենսքին եւ այլ ընկերվարական ուժերը ռուսական կողմնորոշում չէին համարւում: Սովետական քարոզչութեան համար անհրաժեշտ էր Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ կապուածութեան եւ պատկանելիութեան զգացումը ուժեղացնելու համար, ուռնացնել հայերի ռուսական արեւելման հարցերը ու այն ներկայացնել զուտ քարոզչական կտրուածքով՝ առանց անհրաժեշտ խորութեան ու գիտականութեան:

Հայերի ռուսական արեւելումը, պարզ է, յենուել է...

1. Ռուսական այն պետական ու ռազմական ուժի վրայ, որ ունեցել է հակաթուրանական ուղղուածութիւն:
2. Ռուսական յեղափոխական այն շարժման վրայ, որ ազատութիւն էր բերելու ինչպէս ռուսին, այնպէս էլ ուքրանացուն, վրացուն, հայուն եւ այլ ժողովուրդներին:
3. Այն համոզման վրայ, որ ցարական Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ գտնուող քրիստոնեայ եւ իսլամ բազմաթիւ ժողովուրդներ աւելի քաղաքակիրթ պայմաններում են ապրում, քան Թուրքիայի կողմից հպատակեցուած ժողովուրդները: Նկատելի էր որ Ռուսաստանում էլ ուժեղանում էր հակակառավարական ընդդիմութիւնը:
4. Ռուսաստանում գոյութիւն ունեցող աւելի նպաստաւոր սլայման-

ների պատճառը համարուում էր այդ երկրի պետութեան եւ ժողովրդի քրիստոնէական բնոյթը: Այս պատճառով էլ, նախընտրուած էին ապրել քրիստոնեայ պետութեան լծի տակ:

5. Այն համոզման վրայ որ Ռուսաստանը սահմանակից է եւ աւելի արագ ու անմիջականօրէն կարող է օգնել հայերին, քան մեծ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Արեւմտեան պետութիւնները:

Այսպիսով, հայերը գտնուած էին որ իրենց եւ ռուսական շահերի միջեւ բնական որոշակի ընդհանրութիւններ կան՝ ինչպէս հակասութանական պայքարի, այնպէս էլ աւելի նպաստաւոր կենսապայմաններ ստեղծելու առումով: Ցարական Ռուսաստանը նման գիտակցուած ընդհանրութիւններ չէր նկատուած: Իսկ յեղափոխական Ռուսաստանը այդ ընդհանրութիւնն օգտագործեց ազգային յեղափոխական կարողականութիւնը ի նպաստ իրեն ծառայեցնելու համար՝ առանց ազգային ուժերին խոստանալու ազատ պետական իշխանութիւն:

* * *

Մինչեւ 17-րդ դարի վերջերը, հայերը դաշնակիցներ էին որոնուած հիմնականում Գերմանիայում, Ֆրանսայում, Անգլիայում, Աւստրիայում, Լեհաստանում, Հռոմում: 18-րդ դարի առաջին տարիներից, չընտրելու Իսրայէլ Օրու ջանքերի, հայերն աւելի ու աւելի ուշադրութիւն են դարձնում Ռուսաստանի հետ դաշնակցելու հնարաւորութիւնների վրայ: Ռուսական արեւելեան քաղաքականութեան մէջ պալքանեան, կոփկասեան եւ նոյնիսկ արարական երկրների ժողովուրդները տեսնուած էին իրենց ազատութեան յոյսը: Ռուսաստանը ամենաուժեղ հակասութանական ոյժն էր այդ ժամանակ: Անգլիան, Ֆրանսան եւ այլ եւրոպական պետութիւններ իրենց կայսրութիւն էին ստեղծել հեռաւոր երկրներում: Ռուսաստանը ծրագրում էր ծաւալուել ձիւնադնդակի նրման՝ ի հաշիւ իր անմիջական հարեւանների: Երբ այդ ծաւալապաշտական քաղաքականութիւնը սպառնաց Միջերկրական Սովի աւազանում Միջին եւ Մերձաւոր Արեւելքի ու Հնդկաստանի մէջ եւրոպական երկրների ունեցած շահերին, եւրոպական պետութիւնները կանգնեցրին ռուսական առաջխաղացումը: Այս փաստից որոշ հայեր եզրակացրին որ Արեւմուտքը Թուրքիայի պաշտպանն է, իսկ Ռուսաստանը՝ հետեւողականօրէն հակաթուրք է: Մոռացուեց այն հանգամանքը, որ ինչպէս Արեւմուտքը, այնպէս էլ Ռուսաստանը պաշտպանուած էր պալքանեան ժողովուրդների հակաթուրք պայքարը: Մեծ տէրութիւնների պալքանեան եւ կոփկասեան քաղաքականութեան միջեւ լուրջ տարբերութիւններ կային:

Հայերի ռուսական արեւելումը թուլացու, երբ ռուսական կառավարութիւնը յայտարարեց որ ինքը պատրաստ է օգնելու հայ տառապ-

եալներին, սակայն դէմ է հայ ազատագրական պայքարին, երբ նա Կովկասում հրահրեց հայ-թաթարական ճակատումներ, երբ Առաջին Աշխարհամարտի սկզբին հայկական ջոկատների մեծ մասը Կովկասից տեղափոխեց Լեհաստան, երբ ռուսական բանակը անհասկանալիորէն նահանջեց Վանի գործողութիւնից յետոյ՝ թրքական սուլինի դասին թողնելով ինքնապաշտպանական կռիւներում յաղթանակած հայերին, երբ Սովետական Ռուսաստանը օգնեց Մուսթաֆա Բեմալին, երբ նա տպիրիներին յանձնեց Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, երբ Սթալինը հազարաւոր հայեր սպաննեց ու տքորեց, երբ Երկրորդ Աշխարհամարտից յետոյ սովետական կառավարութիւնը, առանց հայերի կարծիքը հարցնելու, յայտարարեց որ ԽՍՀՄ-ը եւ նրա անդամները հողային պահանջներ չունեն թուրքիայից, երբ Ղարաբաղեան Շարժման ժամանակ Քրեմլինը բացայայտօրէն որդեգրեց փրոպագանդական դիրքորոշում, եւ անտարբեր սառնասրտութեամբ դիտեց Սուճկայիթի, Կիրովապատի, Շուշիի, Պաքուի եւ այլ վայրերում կազմակերպուած հայերի ջարդերը, Հայաստանի եւ Արցախի շրջափակումը, երբ ԽՍՀՄ-ը Հայերի Ցեղասպանութիւնը դատապարտող պաշտօնական որոշում չընդունեց:

Ռուսական արեւելումը ուժեղացաւ, երբ 1828 թ. յետոյ, Արեւելեան Հայաստանը իրեն կցելուց յետոյ, ստեղծեց Հայկական Մարզը, երբ 1828-ից սկսեց ապաստան տալ հայ գաղթականներին, երբ թելադրեց Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը, երբ 19-րդ դարի վերջում նպաստեց Հայկական Հարցի բարձրացմանը, երբ 1913 թ. նախաձեռնեց Հայկական գաւառներում բարենորոգումներ անցկացնելու որոշման նախագիծը, երբ 1915 թ. Մայիսի 24-ին, Յրանսայի եւ Անգլիայի հետ միասին, դատապարտեց ծաւալուող Հայերի Ցեղասպանութիւնը, երբ Սովետական Ռուսաստանը նպաստեց Պատմական Հայաստանի մի փոքր բեկորի փրկութեանն ու Սովետական Հայաստանի մշակութային դարգացմանն ու նրա տնտեսութեան վերականգնմանը, երբ Երկրորդ Աշխարհամարտից Սովետական Միութիւնը դուրս եկաւ յաղթական, երբ դրա ընթացքում սկսեց բարձրացնել Հայկական Հարցը, երբ 1960-ական թուականներից հնարաւորութիւններ տուեց Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնների ծաւալմանը:

Հայերի Արեւմտեան արեւելումը ուժեղացաւ, երբ Ռուսաստանի հետ միասին Անգլիան, Յրանսան եւ Իտալիան յետոյ նաեւ Ամերիկան, հակաթրքական ռազմաքաղաքական ճակատ կազմեցին (1914-1918), երբ նրանք հայերին խոստացան անկախ Հայաստան ու Կիլիկիա, երբ Երկրորդ Աշխարհամարտից յետոյ, մի փոքր պահ, պաշտպանեցին հայկական պահանջատիրութիւնը, երբ Ռուսաստանի հետ միասին պաշտպանեցին վերելում նշուած հայօգուտ մի քանի նախագծերը (Պերլինի Վեհաժողովից մինչև 1915 թ.), երբ նրանք հեղինակեցին Սեւրի դաշնագիրը, երբ Եւրոպայի Խորհրդարանը դատապարտեց թուրքիայի կազմակերպած Հայերի Ցե-

դասականութիւնը, երբ նոյն մարմինը պաշտպանեց դարարադեան ժողովրդական դեմոկրատական ազատագրական շարժումը:

Հայերի Արեւմտեան արեւելումը թուլացաւ, երբ Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը վերածուեց Պերլինեան Վեհաժողովի դաշնագրի, երբ Ազգերի Լիկան մերժեց այդ կազմակերպութեան անդամակցելու Հայաստանի Հանրապետութեան դիմումը, երբ Արեւմուտքը չպաշտպանեց Ռուսերենեան Հայաստանի եւ Հայաստանը ԱՄՆ-ի մատաղ դարձնելու ծրագրերը, երբ նա վերակենդանացրեց թուրքական ազգայնամոլութիւնը՝ որպէս հակասովետական ոյժ, երբ նա նախապատրաստեց եւ ստորագրեց Լոզանի հաշտութեան պայմանագիրը, երբ Երկրորդ Աշխարհամարտից մի քանի տարի յետոյ, օրակարգից հանեց Հայկական Հարցը, երբ ԱՄՆ-ի Քոնկրէսը մի քանի անգամ մերժեց Հայերի Յեղասպանութեան փերաբերող մի քանի բանաձեւ:

Եւ այսպէս, հայկական ազատագրական պայքարն ունի բարդ, ուժական եւ զգայուն կառոյց: Այն հանդէս է գալիս որպէս տնտեսական, բնկերային, քաղաքական, մշակութային, դիւանագիտական, եկեղեցական եւ հոգեւոր բաղադրամասերի մի ամբողջութիւն՝ հաւաքուած քաղաքական մի առանցքի շուրջ: Այն մի կողմից բարձրացել է հայ մշակոյթի վրայ եւ միւս կողմից՝ որպէս մշտատեւ ուղեկից եւ շարժիչ ոյժ, այն նպաստել է կորցրածի ձեռք բերմանը, նոր նուաճումների արձանագրմանն ու մարդկային քաղաքակրթութեան արդիական միտումների ժառանգորդմանը: Այն առանցքն է կազմել հայ ազգային գիտակցութեան տարբեր մակարդակների ձեւաւորմանն ու նրանց զարգացմանը: Իր ծագման առաջին օրից իսկ, նա կանգնել է ինքնապաշտպանութեան եւ ապստամբութեան միջեւ բնորոշիւն կատարելու հրամայականի առաջ, եւ ելնելով հայ կեանքի առանձնայատկութիւններից, նախընտրել ինքնապաշտպանական նղանակը: Միտժամանակ, հակառակ իր կամքի, հայ ազատագրական պայքարը մտել է միջազգային յարաբերութիւնների բարդ ոլորտը, եւ այդ իսկ պատճառով, իր ազատ կեանքը տնօրինելու իրաւունքը հայը միշտ չէ որ կարողացել է իրականացնել իր հերոսութեամբ, աշխատասիրութեամբ, ստեղծագործական ոգով, ռազմական ու դիւանագիտական տաղանդով եւ մշակութային ուժով: Բոլոր դէպքերում, նրա պայքարին նպաստել են իր հայրենասիրութիւնը, լուսատեսութիւնը, ստեղծագործաբար ապրելու վճռականութիւնը, նոր բարեկամներ նուաճելու շնորհքը, համաշխարհայինի հետ համաչափ քայլելու միտումը եւ այդ բոլորն իր մէջ ներառնող հայ մշակոյթը: Հայ ազատագրական պայքարում կանխորոշիչ դեր են խաղացել հայ-յունական, հայ-պարսկական, հայ-արաբական, հայ-թուրքական, հայ-ռուսական, հայ-պալքանեան, հայ-արեւմտաեւրոպական եւ հայ-ամերիկեան յարաբերութիւնները: